

Univerzita Karlova

Fakulta humanitních studií

Studium humanitní vzdělanosti

Bakalářská práce

Vítězslav Mára

Marxovo pojetí cechovního zřízení

Marx's Conception of the Guild System

Praha 2017

Vedoucí práce: Mgr. Jakub Chavalka, Ph.D.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem tuto práci vypracoval samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů. Všechny použité prameny a literatura byly řádně citovány. Práce nebyla využita k získání jiného, nebo stejného titulu.

V Praze, dne 30.6.2017.

.....
Vítězslav Mára

Poděkování:

Děkuji vedoucímu své bakalářské práce Mgr. Jakubu Chavalkovi, Ph.D za cenné konzultace a za trpělivost a také své rodině za podporu při studiu.

Klíčová slova (česky)

cech, Karl Marx, odcizení, řemeslo, předkapitalistický způsob výroby, středověk

Klíčová slova (anglicky):

guild, Karl Marx, alienation, craft, precapitalist mode of production, the Middle Ages

OBSAH

1 ÚVOD	6
2 PRODUKCE OBECNĚ	7
3 [HISTORICKÁ METODA]	9
4 [DĚJINY Z RŮZNÝCH HLEDISEK]	11
4.1 [SPOLEČENSKÁ ZMĚNA A VÝVOJ PRODUKČNÍCH SIL].....	12
4.2 [SPOLEČENSKÉ EKONOMICKÉ FORMACE].....	13
4.3 [VÝVOJ FORMACÍ Z POHLEDU RUKOPISŮ GRUNDRISSE].....	14
5 [FORMY VYCHÁZEJÍCÍ Z PŘIROZENÉ JEDNOTY]	16
6 [FEUDÁLNÍ ZPŮSOB PRODUKCE]	18
6.1 [VZNIK, MODIFIKACE].....	18
6.2 [FEUDALISMUS – CHARAKTER PRODUKCE].....	19
6.3 [FEUDALISMUS – MĚSTA A CECHY].....	20
6.4 [DVOJAKÉ HODNOCENÍ CECHOVNÍHO ZŘÍZENÍ].....	27
7 SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY:	32
8 SEZNAM ZKRATEK	33

1 ÚVOD

V následující práci se zabývám pojetím cechovního zřízení v dílech Karla Marxe. Cech představoval po velkou část evropských dějin – zhruba od vzniku středověkých měst až do převládnutí masové průmyslové výroby - hlavní způsob, jak se organizovala řemeslná výroba. Vzhledem k Marxově orientaci na skutečné problémy jeho současnosti, věnuje převážnou část svého díla rozboru a kritice kapitalistického způsobu produkce, který na jednu stranu dosáhl nebývalého vývoje produkčních sil, na druhou stranu však zcela odcizil produkujícímu individuu jeho podmínky produkce. Tento stav produkce, a tedy i společnosti, odmítá Marx přijmout jako přirozený, a namísto toho sleduje proces formování produkčních vztahů do jejich předkapitalistické minulosti, kde spatřuje na jednu stranu poměry individuu oproti kapitalismu příznivější, na druhou stranu omezenost, kterou bylo nutné překonat. Aby se mi podařilo vystihnout specifika, jež v Marxově líčení produkce v ceších figurují jako nejpodstatnější, předestřu nejprve východiska, na nichž je Marxovo historické bádání postaveno, především jeho důraz na oblast produkce a na pohyb či procesualitu předmětu bádání. Mým dalším dílčím cílem na cestě k uchopení hlavního problému bude rozpoznat v Marxových dílech obecný způsob, jakým Marx přistupuje k jednotlivým historicky vzniklým způsobům produkce, čili co tvoří hlavní rozlišovací kritéria mezi nimi, a co tvoří osнову, na základě níž tyto způsoby produkce přecházejí jedna v druhou. Díky této teoretické opoře pak budu schopen popsat stádia vývoje produkce, (a to zejména řemeslné), která feudálnímu způsobu produkce (k němuž cechovní produkce patří) předcházela a vystihnout, v čem se od něj odlišovala. Následně přikročím k detailnějšímu výkladu feudálního způsobu produkce, včetně jeho návaznosti na předchozí způsoby produkce, jeho podstatných znaků, a zejména pak jeho rozdělení na dvě odlišné oblasti výroby, zemědělství na venkově a řemeslo ve městech. Kontext celku feudálního způsobu produkce, teprve umožní vlastní analýzu dílčích aspektů cechovní řemeslné výroby, zakotvenou v jejich širších souvislostech.

2 PRODUKCE OBECNĚ

Aby bylo možné porozumět Marxovu náhledu na způsob produkce ve feudalismu, je třeba nejprve objasnit, co Marx vůbec myslí **produkcí** (Pozn. S výjimkou přímých citací využívám v celé práci pro označení Marxova "Produktion" českého výrazu "produkce", nikoli tradičnějšího překladu jako "výroba", který v češtině evokuje představu činnosti materiální, a tímto redukuje extenzi pojmu Produktion zahrnující veškerou tvořivou činnost. S příbuznými pojmy nakládám analogickým způsobem, tj. využívám výrazů produkční síly, produkční způsob, produkční prostředky, atd. K této otázce viz Ediční poznámka k českému překladu knihy E. Fromma *Obraz člověka u Marxe*, 2004). Produkce není pro Marxe pouhým aktem zhotovování materiálních věcí (srov. Německá ideologie, s.40). Produkci Marx odvozuje z lidského vztahu k přírodě. Člověk svým tělem totiž k přírodě náleží, a potud je ve své existenci přirozeně podmíněn (EFR, 54). Veškerá činnost člověka, včetně té ryze ideální, předpokládá živého člověka. Proto, aby člověk žil, musí ve všech dějinných obdobích naplňovat své základní potřeby v nikdy nekončícím procesu produkce. Specificky lidskou činností je tato produkce proto, že je na rozdíl od zvířat činností **vědomou** a **autonomní** (Teprve vědomí člověku umožňuje předmětný vztah, nesplývá tak jako zvíře s přírodou a svou činností, ale činí přírodu svým objektem, jeho činnost je předmětná, reflektovaná, uvědomělá. (EFR, 55) Člověk vstupuje do vztahu k přírodě nikoli z pouhé bezprostřední momentální nutnosti (jak by to činilo zvíře), ale svoji činnost usměřňuje na základě představy produktu ve svém vědomí. Na základě této představy podřizuje přírodní materiál svému účelu, a tím vkládá do objektivního světa přírody i něco subjektivního, něco ze sebe. Marx proto chápe produkci jako "polidšťování přírody" a zároveň "zpředměťování člověka", jeho bytostných sil. V produktu tedy člověk spatřuje krom přírodní materie také realizaci své vlastní potence. Uskutečněním svých lidských možností se tak skutečně stává člověkem, realizuje svoji lidskou podstatu. Bytostně lidským modem bytí, jeho "rodovým životem" je totiž právě produkce (EFR, 54nn).

Proces produkce Marx označuje též jako "**přivlastňování**", příroda se stává člověku vlastní nejen ve smyslu praktického přisvojování (bezprostřední spotřeba), ale už tím, že si člověk uvědomuje produkt jako svůj a produktivní činnost je mu vlastní, naplňuje jej jakožto člověka, a proto je účelem o sobě, nikoli nutností či prostředkem k vnějšímu účelu (GII, 104).

Tento proces produkce ale v průběhu dějin nesetrvává ve své původní, přírodou určené podobě, ale je **historicky modifikován**. Člověk totiž nezůstává u pouhé reprodukce původních (přirozených) podmínek k životu, ale vytváří si ve své produkci nové potřeby i nové prostředky k tomu, jak tyto potřeby naplňovat. Člověk svou produkcí mění tedy zároveň sebe samého, a tak je produkce kromě bezprostředního vytváření a zachovávání fyzických lidí, také historickým utvářením lidské podstaty (potřeby a schopnosti). Krom subjektivních podmínek produkce se v historickém procesu neustále přetvářejí i objektivní podmínky, za nichž produkce probíhá. Člověk si v průběhu dějin modifikuje (původně dané) přírodní prostředí ("laboratoř"), nástroje jimiž si přírodu přivlastňuje ("produkční prostředky"), a také (společenské) vztahy za nichž produkce probíhá. Skutečně lidská produkce nikdy neprobíhala ani neprobíhá v pouze jako činnost jednotlivce mimo společnost (jako "robinsonáda"). Produkce je v každé dějinné epoše zprostředkována **společností** (GI., s.37n), a způsob tohoto zprostředkování lze tedy rovněž zařadit mezi objektivní podmínky produkce. Produkující individua v každé době vstupují do určitých vzájemných vztahů, které jim byly za daného způsobu produkce vymezeny. Tuto podmíněnost jednotlivých producentů ze strany společnosti, ale opět nemůžeme vidět jako jednosměrnou determinaci. Marx opět ukazuje, že člověk není jen pasivním příjemcem daných podmínek produkce, ale také jejich **aktivním tvůrcem** a destruktořem, že člověk v průběhu historického procesu produkuje svůj život (GII., 107), že píše své dějiny. (Tímto lidským aktivismem, výrazně se projevujícím v revoluční praxi, se Marxovo pojetí dějin odlišuje od Hegelova, ve kterém Marx tento tvůrčí element nenalézá, a proto obviňuje Hegelovo sebepoznávání ducha z konzervatismu, jenž neposkytuje prostor pro lidskou invenci. (srov. Úvod ke kritice Hegelovy filosofie práva; dopis Marx Rugovi v září 1843 v Deutsch-Französische Jahrbucher: "bezohlednou kritiku všeho existujícího".)

Dějiny člověka tudíž Marx popisuje jako lidský tvůrčí proces, jehož jednotlivé fáze se vyznačují určitým **způsobem produkce**. Takto historicky vzniklý produkční způsob je podle Marxe souhrnem relativně ustálených produkčních vztahů, které odpovídají danému

stupni vývoje produkčních sil (Námezdní práce a kapitál, s.414). Pojem **produkčních vztahů** zahrnuje v Marxově pojetí krom vztahů mezi lidmi, také vztah člověka k sobě samému a širokou oblast vztahů člověka k přírodě. Tyto tři oblasti produkčních vztahů jsou navzájem propojeny. Například člověk, který ztratil k přírodě vlastnický poměr a skutečně mu náleží jen jeho pracovní síla (nikoli určitá, jemu vlastní práce, ale pouze obecná směnná hodnota, kterou z nutnosti, prostřednictvím peněz teprve směňuje za prostředky ke své obživě), sám sebe v souladu s tím vnímá jako pouhou abstraktní, deindividualizovanou pracovní sílu (v naplňování potřeb se navíc redukuje spíše na zvíře, EFR, s.53) a tak je také vnímán lidmi ostatními.

Produkční vztahy vznikají, mění se a zanikají na základě určitého vývoje **produkčních sil**, kterého společnost dosáhla (GII, 108) Jako produkční síly označuje Marx všechno, co člověku umožňuje efektivněji ovládat přírodu, čili snižovat množství lidské práce potřebné pro produkci. Takové síly mohou být jak subjektivní (lidské schopnosti), tak objektivní (věda, technologie využitelné pro konstrukci produkčních prostředků - budov, nástrojů, strojů - a k lepšímu uspořádání výrobního procesu). **Historický proces vývoje výrobních sil** je tedy v dlouhodobém měřítku (pozn. Ačkoli např. s pádem antického světa nastává dočasný regres, s rozvojem "*univerzálních styků*", tj. světového trhu, se riziko ztráty dosaženého vývoje produkčních sil snižuje, Německá ideologie, s.50n) narůstáním moci člověka nad přírodou, tj. emancipací od přirozených podmínek výroby, vyvazováním se z podmíněnosti, závislosti, nutnosti, a tím i přibližováním se "*říši svobody*" (Kapitál III/2, s. 368).

Vývoj produkčních sil tak u Marxe neznamená pouze vědeckotechnický pokrok, ale je zároveň rozvojem lidských bytostí (lidské podstaty - fyz. a duš. sil, potřeb), a cestou ke svobodě, pro niž lidé aktivně vytvářejí svou produkcí podmínky. (Pozn. Tento humanistický rozměr Marxova díla patrnější zvláště v jeho "mladém" období, zdůrazňuje např. Erich Fromm, s.44n)

3 [HISTORICKÁ METODA]

Než se pokusím postihnout, jakým způsobem Marx cechovní výrobu pojímal, bude vhodné ozřejmit některá metodologická východiska, na nichž svoji analýzu společnosti i jejího historického vývoje vystavěl. Díky tomu by mělo být možné lépe chápat, proč jsou v Marxových historických výkladech tak silně akcentovány jisté oblasti na úkor jiných, které

pak působí jako přehlížené, či zcela opomenuté (Pozn Tato určitá jednostrannost projevující se, jak konstatuje již Sobotka, 1964, s.141, “vědomým omezením na vztahy výrobní”, je lépe pochopitelná, vidíme-li Marxe v kontextu kritické reakce na dědictví hegelovského idealismu). Krom toho se lze tímto předběžným pojednáním vyvarovat i určitým interpretačním chybám, které plynou ze záměny Marxova badatelského postupu za jeho metodu výkladu (srov. Kapitál I: Doslov k druhému vydání. Praha: SPN, 1954, s. 30; např. aby mohl vyložit vývoj a spatřit podstatné znaky určitých ekonomických vztahů (práce, kapitál, vlastnictví), musel nejprve vyjít z jejich čisté formy, která se neprojevuje na někde na počátku dějin, jak by bylo možná nasnadě, ale teprve v Marxově současnosti, neboli, jak to Marx vyjádřil, “Anatomie člověka je klíč k anatomii opice”, GI, s. 59).

Zároveň nelze opomíjet fakt, že Marx není ve svých analýzách nezaujatým pozorovatelem, ale naopak většinou zaujímá hodnotící postoj založený na svých filosofických východiscích o realizaci lidských bytostí a jistým způsobem i na osvícenské ideji pokroku, která přispívají k teleologickému vzezření jeho výkladu dějin (dle Elstera, s.191 je výjimkou Německá ideologie).

Dějiny nejsou Marxovi pouhým nahodilým sledem událostí, ale naopak zákonitým vývojem, pohybem materie, v jehož povrchových projevech může skutečná (historická) věda při dostatečné obezřetnosti hledat skrytou vnitřní dynamiku, pravidelnosti a tendence. Oproti přírodním vědám, směřujícím k poznání nutných, ahistorických, neměnných přírodních zákonů, musí věda společenská využívat historické dialektické **metody**, neopomíjející ani neabsolutizující dějinné zvláštnosti, jedině v nichž se podstatné souvislosti projevují. Cesta pravdivého poznání se proto dle Marxe pohybuje dvěma směry, které nelze navzájem oddělit. Z nerozlišeného celku konkrétních jevů se nejprve cestou abstrakce od nepodstatného snaží vyvodit společné, obecné, zákonité, a následně pomocí tohoto abstrakta (které může mít podobu vědeckých kategorií, pojmů, teorií), reprodukovat skutečné jako "duchovně konkrétní" (tj. podat věrný myšlenkový obraz reálného světa) (GI., s.54nn). Jinak řečeno, věda umožňuje pojmové zprostředkování jevů takovým způsobem, aby co nejlépe vystihovaly skutečnost (podstatnou souvislost jevů), při vědomí, že „*veškerá věda by byla zbytečná, kdyby se jevová forma a podstata věcí přímo kryly*“ (Kapitál III/2, Praha 1956, s.365).

Marxův požadavek po konkrétním je zároveň důrazem na **materiální** založení skutečné vědy, která má vycházet ze skutečného životního procesu jedinců, z jejich

materiálních předpokladů a způsobů, jimiž tuto svoji podmíněnost zpětně ovlivňují (jak produkují svůj materiální život) („*okolnosti jsou vytvářeny lidmi, stejně jako lidé jsou vytvářeni okolnostmi*“, Německá ideologie, s.52). Marx tímto odmítá ryze idealistické pojetí dějin (dějiny ducha, idejí, vědomí, kultury) (GI, s.63), ale stejně tak odsuzuje i ryze empirický přístup, pro nějž se dějiny stávají "snůškou mrtvých faktů" (Německá ideologie, s.41), místo aby v nich viděl souvislý historický **proces**. Cílem je tedy „*dát dějepiscectví materialistickou základnu*“, přičemž je ale třeba vyjít „*ze skutečně činných lidí a z jejich skutečného životního procesu*“ (Německá ideologie, s.40, 42), tj. hledat v dění jeho vnitřní spojitosti, ideálně zobrazit pohyb či život látky (MARX, Karel. Kapitál I: Doslov k druhému vydání. Praha: SPN, 1954, s. 30).

Tímto způsobem Marx dospívá ke své interpretaci dějinného vývoje, která je na jednu stranu **empiricky** založená, a na druhou stranu v ní lze spatřovat také určitou **filosofii dějin**, z níž vyplývají i jisté normativní nároky, které budou rozvedeny níže.

Lze tedy shrnout, že abychom spatřili, co je pro určitý historický produkční způsob (konkrétně pro řemeslnou výrobu v rámci feudálního způsobu produkce) charakteristické, nemůžeme odhlížet od obecného dějinného pohybu, jehož projevem tato forma produkce je, a musíme sledovat **podmíněnost** této formy předchozím vývojem, i její **omezenost** vyplývající z pohledu na formy následující.

4 [DĚJINY Z RŮZNÝCH HLEDISEK]

Z těchto důvodů bude pro účely této práce nutné načrtnout alespoň ve stručnosti Marxovo líčení **dějinného vývoje**, a ukázat, jakou v něm zaujímá cechovní zřízení pozici. Tento úkol je však ztížen tím, že pro různá období Marxovy tvorby i pro různé kontextuální zasazení v jednotlivých spisech volil Marx různé způsoby a důrazy výkladu dějinných epoch. Na úkor udržení souvislé výkladové linie posloupnosti historických epoch se tak budu orientovat spíše na vyzdvižení zásadních aspektů, v nichž se jednotlivá údobí podobala, či odlišovala, a jejichž prostřednictvím budu následně posuzovat i cechovní zřízení. Nalezení takových kritérií předpokládá, že budu současně vycházet z několika Marxových prací, a to zejména z Ekonomicko-filosofických rukopisů z roku 1844 (pro přivlastňování a odcizení), Komunistického manifestu (pro třídní antagonismy), Německé ideologie a rukopisů Grundrisse (pro dělbu práce a formy vlastnictví), jejichž spojení snad napomůže složit ucelenější obraz Marxova pojetí dějin.

4.1 [SPOLEČENSKÁ ZMĚNA A VÝVOJ PRODUKČNÍCH SIL]

V předmluvě k dílu Ke kritice politické ekonomie poskytuje Marx základní dialektickou strukturu vzniku, vývoje, zániku i nahrazování „**společenských ekonomických formací**“ (či forem), jak označuje různé historicky vzniklé formy společenského uspořádání charakteristické určitým „produkčním způsobem“. Marxova terminologie již dává tušit, že se soustředí především na ekonomické faktory lidských společností, jejichž souhrn považuje za „základnu“ veškeré další společenské aktivity, shrnuté pod pojmem „nadstavba“. Struktura této ekonomické základny je tvořena společenskými vztahy, do nichž jednotlivci musejí vstupovat proto, aby si zajistili prostředky svého materiálního života. Tyto „produkční vztahy“, jak je Marx nazývá, vznikají v závislosti na materiálních „produkčních silách“, které má ta která společnost k dispozici. Jelikož však podle Marxe dochází v průběhu dějin k neustálému rozvoji produkčních sil, dospívá každá společnost nutně do bodu, kdy už dosavadní produkční vztahy (patrné zejména ve formě vlastnických vztahů) přestávají odpovídat rozvinutým produkčním silám, a místo aby je rozvíjely, stávají se pro jejich plné využití a další rozvoj překážkou. (Namísto pokojné postupné restrukturalizace) Vzniklý **rozpor** podle Marxe kulminuje v revoluci, která prosadí úplný převrat stávajících produkčních vztahů, což zároveň působí i na proměnu nadstavby (ačkoli ne nutně rovnoměrně). Marx přitom varuje před rizikem záměny skutečných materiálních příčin revoluce a jejich sekundárních projevů v oblasti ideologické nadstavby (k níž řadí právní, politické, náboženské, umělecké a filosofické formy společenského vědomí). Vyřazuje tak možnost, že by mohla revoluce vyrůst čistě z nějakých ideových konstrukcí, aniž by k ní dozrály skutečné materiální předpoklady, tj. rozpor produkčních vztahů a jejich rámec přerůstajících produkčních sil.

V tomto schématu se podle Marxe odehrával veškerý dosavadní dějinný vývoj, v němž figurovaly společenské ekonomické formace s antagonistickým uspořádáním společenské produkce. V Ke kritice politické ekonomie uvádí následující sled produkčních způsobů: „*asijský, antický, feudální a moderní měšťácký*“, přičemž tvrdí, že teprve v „měšťáckém“ (buržoazním, kapitalistickém) byly vytvořeny produkční síly, které umožní zrušení antagonismů, a tím i vykročení společnosti z její prehistorické fáze (Ke kritice politické ekonomie, SPN, 1953, s.6n)

Z toho lze usuzovat, že Marx sice vidí v přechodech mezi výrobními způsoby historickou zákonitost, v níž je původní forma zrušena a nahrazena novou, ale že nad tímto

pohybem zároveň probíhá ještě nějaký lineární obecnější dějinný proces pokroku (přesahující rámec vývoje antagonistických společenských formací) (např. Německá ideologie, s.100). Elster vystihuje tento dialektický proces revolučního vzestupného vývoje, slovy “*jeden krok nazpět, dva kroky kupředu*” (Pozn. v originále “*one step backward, two steps forward*”, Elster, s.117). Střídání formací, resp. výrobních způsobů tedy neznamená, že by byl dosažený pokrok zcela ztracen, ale spíše to, že jsou odstraňována jeho omezení ve prospěch budoucí syntetické fáze, kdy dojde ke sloučení obou protikladů. To se bude níže ukazovat i na dvojaké povaze produkce v cechovním zřízení, líčené Marxem jako na jednu stranu idyllické, na druhou stranu jako omezené.

4.2 [SPOLEČENSKÉ EKONOMICKÉ FORMACE]

Jednotlivé společenské ekonomické formy vyznačující se určitým způsobem produkce tak, jak je Marx popsal, nelze podle mého názoru vnímat jako nějaké přesně ohraničené etapy dějin, ani jako konkrétní lokálně vymezené historické existence určitých společností. Takovému nahlížení odporují už jen různorodé příklady, jimiž Marx každou formu doprovází a které se například v případě slovanských historických entit vyskytují v Marxově podání místy jako samostatná forma, jindy zase jako podtyp formy jiné. Především ale nelze zapomínat na to, že jsou skutečná společenská uskupení (na rozdíl od jejich ideální fixace v myšlení) v neustálém pohybu. Jak Marx postuluje v Thesích o Feuerbachovi, materialistické východisko je třeba doplnit o historickou perspektivu (These o Feuerbachovi, s.17).

Marxem definované formace je tedy vhodnější chápat spíše jako ideální typy, pomocné kategorie postihující obecné znaky skutečných historických společností, ale zároveň abstrahující od specifik každého takového konkrétního jsoucna (která se odvíjejí např. od přirozených vloh společností, jejich historických prožitků, interakcí s okolními společnostmi, jejich fyzického prostředí a jeho rozšiřování; tedy od všeho, co působí na společenskou (re)produkci vztahů, obyvatelstva a prostředků produkce) (Grundrisse II, s.95, 98n). Toto pojetí odpovídá i Marxovu obecnějšímu teoretickému přístupu ke **společnosti** jako stále se transformující struktuře vzájemně se ovlivňujících oblastí, mezi nimiž dominuje ekonomická základna. Struktuře, která lidské **jednání** (společenské, výrobní vztahy) na jednu stranu podmiňuje, ale na druhou je tímto jednáním ustavičně přetvářena, a jako takovou ji naprosto nelze vnímat jako přirozenou ahistorickou danost, jak by to podle Marxe činili tehdejší političtí ekonomové. Tyto vztahy vzájemné

podmíněnosti struktury a jednání, které vyjadřují podobnou myšlenku jako např. Giddensova teorie strukturace, Marx vyjadřuje například v Německé ideologii: „*Společenská struktura i stát vznikají neustále z životního procesu určitých individuí*“. „*Jsou to skutečná individua, jejich činnost a materiální podmínky jejich života, které tu byly už před nimi, i ty, které tato individua sama vytvořila vlastní činností.*“ (Německá ideologie, Spisy 3, s.34, 39) (srov. Hobsbawm, s.17).

4.3 [VÝVOJ FORMACÍ Z POHLEDU RUKOPISŮ GRUNDRISSE]

Obecnou vývojovou strukturu, kterou Marx předložil v předmluvě k dílu Ke kritice politické ekonomie, bude na tomto místě vhodné doplnit o detailnější výklad posloupnosti produkčních způsobů, nezbytný k pochopení vývojových souvislostí vztahujících se k cechovní organizaci řemesla.

V nejobsáhlejší podobě lze takovýto výklad nalézt ve druhém svazku Marxových Grundrisse v kapitole označované jako Formy předcházející kapitalistickou výrobu.

Každá společenská ekonomická formace se podle Marxe vyznačuje určitým systémem produkčních vztahů, který je založen na určitém stupni vývoje produkčních sil a který je základnou pro zbylé oblasti života společnosti. V souladu s tímto přesvědčením o primátu **produkčních vztahů** vychází Marx při popisu každé epochy z toho, jakým způsobem si individua prostřednictvím společnosti zajišťovala své přežití, naplňovala své historicky vzniklé potřeby a jak se přitom vztahovala k přírodě (poskytující suroviny a pracovní prostředky), k sobě, ke druhým i ke své činnosti. (GII, s.108)

Marx vychází z toho, že člověk je ve své produktivní činnosti vždy určitým způsobem **podmíněn**. Subjektivní podmínkou produkce je vůbec samotný život individua v jeho tělesnosti. Objektivní podmínky původně vycházejí stejně jako tělesná přirozenost z přírody. Přírodní prostředí člověku vždy poskytovalo suroviny, nástroje i prostor pro jeho produkci. Člověk se navíc vyznačuje svým **společenským** založením, které Marx spojuje s bytostně lidským charakterem jeho činnosti, s její **uvědomovaností**. Teprve ve společenství, na základě nutnosti styku s druhými, se vyvinula řeč, a tím i vědomí, které člověku umožňuje, aby se vědomě vztahoval nejen ke druhým, ale také k sobě samému a k okolní přírodě (Německá ideologie, s.44). Vědomí vztahu je u Marxe spjato s jeho praktickým uskutečňováním a teprve dělba práce na fyzickou a duševní způsobuje, že se vědomí začíná jevit jako něco jiného, než pouze vědomé bytí. Zvláště na třech zmíněných oblastech produkčních vztahů demonstuje Marx vývojový pohyb od původních forem

společnosti až po moderní kapitalismus, cechovní uspořádání produkčních vztahů nevyjímaje.

Přirozeným vztahem lidské práce k objektivním podmínkám jejího uskutečňování byla podle Marxe **jednota**, kterou Marx vyjadřuje pojmem **vlastnictví**. Od přírody si člověk praktickým přisvojováním, tj. prací, bere přírodní jsoucna a podřizuje je svým vlastním účelům, které se v tomto stádiu omezují na zachování sebe a svého společenství. Objektivní podmínky produkce zde člověk chápe jako své vlastní, je vůči nim ve vlastnickém poměru, jsou mu jeho anorganickým tělem, prodloužením jeho těla organického, subjektivního. Zároveň se mu jeví jako **přirozeně** vzniklá samostatná jsoucna, nikoli jako produkty lidské činnosti, a tudíž je chápe jako přirozené předpoklady své existence (GII, s.97). Sebe potom reflektuje jako **vlastníka** a stejně tak pohlíží i na ostatní individua.

Vlastnický vztah k objektivním podmínkám výroby projevující se v individuální i sociální rovině může nabývat různých historických forem v závislosti na typu společenského zprostředkování. Popisovanou jednotu podle Marxe vykazuje asijská, slovanská, antická, germánská formace a jim odpovídající, **historicky modifikované formy vlastnických vztahů**. Přes vnější odlišnosti zachovávají všechny tyto formy tutéž základní strukturu vztahu mezi prací a jejími objektivními předpoklady, tedy vlastnictví (projevující se jak v subjektivním náhledu na své podmínky produkce, tak v procesu praktického přisvojování).

Už v těchto společenských ekonomických formách odvozených od původní jednoty člověka a přírody nalézá Marx zárodky další fáze historického vývoje, která spočívá v prohlubující se **odluce** produkce od jejích objektivních předpokladů. Zvláště v germánské a antické formě se objevuje vedle společného vlastnictví všech členů společenství také soukromé vlastnictví vztahující se na zdroje obživy (půdu) využívané výhradně určitou užší ekonomickou jednotkou (oikos, osada). Koncentrace většího množství majetku ve spojitosti s dědičností vlastnictví (a dalšími historickými faktory) vedly k oslabování původní závislosti jedince na jeho členství ve společenství (předpokladem přivlastnění bylo členství v obci – polis, kmen) (GII, s.90), z čehož by bylo možné odvodit i slábnoucí motivaci jednotlivců k reprodukci stávajících společenských institucí přispívající k celkové dezintegraci společenství (srov. GII., s.98n) (Pozn. na individuální stránku těchto procesů však Marx klade většinou menší důraz, což mu vyčítá Elster, když

tvrdí, že je nutné hledat ve společenských procesech „mikrozáklady“ v lidském jednání a jeho motivacích, jinak prý hrozí neopodstatněná tvrzení zakládající se na „funkčním vysvětlení“ typu „něco se děje, aby“, Elster, s.21, 24).

Soukromé vlastnictví vyvíjející se s rozpadem těchto společenských ekonomických forem bude hrát v následujících antagonistických formacích (feudalismu a kapitalismu) důležitou úlohu, ale nakonec se vlivem pokračujícího nárůstu produkčních sil a s ním souvisejících rozporů stane omezením, které bude podle Marxe překonáno (zrušeno) teprve nastolením komunismu, v němž přejdou objektivní podmínky výroby zpět do rukou výrobců samých v podobě společného vlastnictví a rozdělování bude řízeno na základě zásady: „*Každý podle svých schopností, každému podle jeho potřeb*“, a dojde tak dle Marxovy představy k odstranění veškeré společenské nerovnosti (Kritika gothajského programu, s.45).

5 [FORMY VYCHÁZEJÍCÍ Z PŘIROZENÉ JEDNOTY]

Nyní bych chtěl v krátkosti ukázat výrobní způsoby forem založených na producentově vlastnictví objektivních podmínek produkce, se zdůrazněním pozice řemeslné výroby, aby tak v dalším výkladu lépe vystoupila specifická povaha feudální řemeslné výroby ve městech.

V **orientální** čili asijské formě se spojuje zemědělství s řemeslem v rámci malé obce, která je díky tomu zcela soběstačnou a kromě reprodukce dosahuje i jistého nadproduktu náležícího vyšší jednotě společenství, jež bývá reprezentována despotou nebo bohem. Města vznikají spíše výjimečně, z potřeby panovníka a elity (Grundrusse II, s.88-89). Vlastnictví zde existuje ve formě společného vlastnictví (půdy) z něhož plyne jednotlivci nárok na pouhou držbu (Grundrusse II, s.96). V orientální formaci nalézá Marx nejúspěšněji se reprodukcující výrobní vztahy, což vysvětluje právě omezenou možností emancipace jedince od společenství a zároveň onou jednotou zemědělství a řemesla, jednotou venkova a města (vesnice) zajišťující soběstačnost, nezávislost na výbojích vedoucích nutné modifikaci stávajících vztahů (GII, s.98, 106, 107).

Pro **antické** společenské formy je centrem již město, chápané nikoli jen jako „příslušenství půdy“, ale jako sídlo vytvořené společenstvím rovnoprávných pozemkových vlastníků – občanů. Tito zemědělci odvozují svá individuální pozemková vlastnictví od svého členství v polis a vlastnictví půdy je zároveň jednou z podmínek (vedle rodové

příslušnosti, účasti na válčení, kultu a dalších kolektivních činnostech obce) jejich občanství. Výsadní postavení svobodných zemědělců-válečníků v antických obcích je v protikladu k nižšímu společenskému statutu osob věnujícím se řemeslu. Část ruční výroby zůstává vedlejším domácím zaměstnáním žen (Grundrusse II, s.90-92) a zbylé výrobě se věnují převážně cizinci, klienti a propuštění otroci, tedy lidé většinou vyloučení z plnohodnotné příslušnosti k obci. Jelikož byly řemeslo a obchod spojeny s orientací na výdělek (směňování nadvýrobku), tíhly k nim právě jmenované skupiny, nikoli svobodní občané, jimž bylo důstojným zaměstnáním pouze zemědělství považované za „školu vojáka“. Marx dokonce spojuje vzmach řemesel v antice s úpadkem této epochy (GII, s.107n)

„Antičtí lidé neměli zdání o důstojném cechovním zřízení, jaké (existovalo) v historii středověkých měst; a přece i tady upadal válečnický duch, jak cechy vítězily nad rody, a nakonec úplně zmizel; tedy i vnější vážnost a svoboda měst.“ (Grundrusse II, s.93) (Srov. Ideál autarkie byl v rozporu s dělbou práce, Kapitál I., s.393, pozn. 79).

Společenství **germánského** typu se naopak vůbec nekonzcentrují do měst a zůstávají rozptýlena na velkých územích jako soběstačné rodiny sídlící v jednotlivých izolovaných domech, k nimž náleží půda chápaná jako individuální vlastnictví a pouze minimum půdy sdílejí jako společné vlastnictví s ostatními rodinami (např. pastviny, loviště, kde by rozdělení bránilo využití) Tato odloučená obydlí svobodných pozemkových vlastníků netvoří obec (kmen) ani tak „spojením“, jako spíše „spojováním“. Svoji příslušnost k obci (s níž se identifikují např. na základě společného jazyka, historie, původu) stvrzují pouze v dočasných shromážděních za společným účelem (např. záležitosti války, práva, náboženství), mimo něž nemá obec reálnou existenci (absence měst i státu) (GII, s.95-98). Omezenost styku a život v rámci rodinných jednotek zde řemeslo klade do pozice „domácí vedlejší práce žen“ (Grundrusse II, s.95), zajišťující soběstačnost jednotlivých obydlí. V této formaci tedy nedochází ke specializaci, čili ke vzniku samostatných odvětví produkce oddělených od zemědělství, a dělba práce se souvisejícími nerovnostmi tak zůstávají uvnitř rodiny.

Podržím-li se Marxovy předmluvy k práci Ke kritice politické ekonomie, po orientální, antické a germánské formě mohu nyní přejít k feudálnímu výrobnímu způsobu, a tím i k vlastnímu tématu této práce, k cechovnímu zřízení, které se ve feudální společenské ekonomické formě prosadilo jako organizační rámec řemeslné výroby.

6 [FEUDÁLNÍ ZPŮSOB PRODUKCE]

6.1 [VZNIK, MODIFIKACE]

Feudalismus, stejně jako všechny společenské ekonomické formace, vzešel z **podmínek** vytvořených ve formách předcházejících. Produkční vztahy slouží původně svému účelu a jedinci se reprodukuje i se svými objektivními podmínkami produkce v těchto svých původních vztazích, čímž zajišťují kontinuitu společenství. S růstem obyvatelstva a rozvojem produkčních sil (což Marx na některých místech ztotožňuje) dochází však nutně také ke **modifikaci** původně daných podmínek produkce, a tak i k celkové sociální změně (GII, 107). Neboli, jak bylo řečeno výše, člověk je na jednu stranu určován okolnostmi, ale na druhou stranu tyto okolnosti v procesu produkce proměňuje. Proto i podmínky, na nichž feudalismus vyrostl, vycházely z pozdějších fází vývoje formací předcházejících, založených na jednotě člověka a jeho přirozených podmínkách produkce.

Marx se této návaznosti sice věnuje spíše okrajově, ale jeho obecná koncepce vývoje a charakteristika jednotlivých společenských ekonomických formací nepřímo poukazuje na genezi feudalismu z výrobních způsobů germánské i paralelně se vyskytující antické formace (Hobsbawm, s.28) (Pozn. Již méně patrné jsou z Marxova popisu spojitosti feudalismu s formou orientální, což může být dle mého názoru způsobeno jednak odlišností přírodních podmínek v nichž obě formy vznikají, jednak výjimečnou odolností vůči transformaci, kterou orientální forma podle Marxe vykazuje a činí tak pravděpodobnější spíše zánik společenství, než jeho proměnu. Na jiném místě píše, že zbylé přežívající realizace tohoto výrobního způsobu, podléhají rozpadu až s kapitalismem vzniklými globálními styky. GII, s.106nn).

Prvky feudalismu, jako je práce nevolníků, svazky uvnitř rodiny (patrilinéární dědičnost) a středověkých korporací (např. cechy, náboženská bratrstva, šlechta, klér, studenstvo), vojenské nabývání objektivních podmínek výroby, velké pozemkové vlastnictví (či držba), stavovská privilegia (monopol, moc patriciátu), dělba práce ve městech, směna nadvýrobku, nalézáme, ač v jiných formách, v pozdní fázi antiky, kde tyto prvky působí rozkladně, jelikož se neslučují se základními kameny, na nichž byla antická formace původně vystavěna (GII, s.90, 108). Pro germánský výrobní způsob jsou naopak některé z těchto prvků konstitutivní (rodinné svazky, individuální pozemkové vlastnictví,

společenství založené na osobních vazbách) a jiné zase zcela chybějí (města, státní celek, samostatná odvětví mimo zemědělství, směna, sociální diferenciací) (GII, 95nn).

Marxovy zmínky o úpadku antické epochy (otrokářské společnosti) doplněné o jeho popis germánské formy tak umožňují pochopit původ rozporné podstaty feudálního výrobního způsobu (toho využívá i Hobsbawm, s.43).

Rozdíly mezi dvěma hlavními kořeny feudalismu se ve středověkých monarchiích projevují v antinomii mezi městem a venkovem, v níž vidí Marx základní hybný rozpor dějin feudální formace (GII, s.94).

6.2 [FEUDALISMUS – charakter produkce]

Z hlediska dějin vývoje **produkčních sil** se feudální výrobní způsob omezoval na produkci v malém měřítku při nízké úrovni společenské dělby práce. Rolníci v nevolnickém postavení obdělávají pouze malé výměry půdy a řemeslníci využívají "*vlastní práci s malým kapitálem*" (Pozn. Navíc se zde nejedná o svobodný kapitál ve své čisté formě) (Německá ideologie, s.39). Po většinu doby existence této společenské ekonomické formace nejsou zemědělství na venkově, ani řemeslo ve městech schopna vytvářet dostatečně velký nadprodukt (což ostatně ani není jejich účelem), aby mohlo docházet k reinvesticím (GII, s.120, pozn.188), a tak působí feudalismus z tohoto hlediska spíše **staticky**.

Stabilitu navíc upevňují specifické produkční vztahy, které se za tohoto nízkého stupně vývoje produkčních sil vyvinuly. **Pozemkové vlastnictví** individuálních feudálních pánů se opírá o jejich stavovské sdružení proti rolníkům, kterých na základě svého násilím udržovaného mocenského postavení využívají jakožto prostředku k výrobě (Německá ideologie, s.38). Účelem této výroby je pouhá reprodukce výrobních prostředků (včetně rolníků) a uspokojení pánovy spotřeby. Vlastnický vztah, na němž je založena výroba ve městech je **vlastnictvím určitého způsobu řemeslné práce**, schopnosti, která její vykonávání umožňuje. Pro onu specifickou práci je nutné vlastnit určitý výrobní nástroj, a tak se i zde (stejně jako u feudálních pánů) jeví jako základ výroby vlastnictví výrobního prostředku. Tento výrobní nástroj ovšem nelze nahlížet jako kapitál, ale stále s určitým způsobem práce spjatý nástroj, který si jeho vlastník skutečně osvojuje jedině na základě určité řemeslné dovednosti (ačkoli jich mohl fyzicky nabýt cestou dědictví). V posledku tedy řemeslník vlastní svou určitou práci a vlastníkem výrobního prostředku je tedy na

základě této jemu vlastní práce, jeho dovednosti (GII, s.110nn).

Na jedné straně jsou zde tedy pozemkoví vlastníci - feudální páni a na druhé pracující vlastníci - řemeslní mistři. Obě skupiny se **k objektivním podmínkám výroby vztahují jako k vlastním**, a setrvávají tak ve stavu podobném původní jednotě pouze s tím rozdílem, že si ve svém procesu produkce nepřivlastňují svoji základní přirozenou objektivní podmínku produkce - "*půdu*" (Pozn. "*Půda*" či "*země*" zde zastupuje jakékoli přirozeně se vyskytující produkty přírody na rozdíl od produktů člověka, GII, s.104) přímo (bezprostředně) ve všech jejích aspektech, ale pouze ve formě **nástroje** (náradí řemeslníka, nevolníci vlastnění pánem), kterým je zprostředkováno přivlastnění zbylých určení této půdy. Bezprostředním vlastnictvím nástroje je tak zprostředkováno vlastnictví půdy jako suroviny i jako životního prostředku (GII, s.112).

Vedle těchto dvou dominantních skupin nelze však přehlížet existenci produkujících individuí, která jsou těmto skupinám více, či méně podřízena. Proti feudálnímu pánovi stojí **nevolníci**. Stejně jako otroci se nevolníci mohou jevit jako naprosto odloučení od objektivních prostředků produkce, čímž by se jejich postavení v procesu produkce nemělo lišit od postavení námezdních pracovníků v produkci kapitalistické. Marx zde ovšem nalézá odlišnost. I ten nejnuznější nevolník zde vlastní alespoň jednu podmínku své produkce, své **životní prostředky**, které subjektivně chápe jako své vlastní přirozené podmínky. I tato forma vlastnictví je podle Marxe v kapitalismu negována (GII, s.113).. Proti řemeslným mistrům klade Marx **tovaryše a učedníky**, jakožto skupiny usilující o postavení mistrů a zároveň se s těmito mistry podílející na jejich produkci (Německá ideologie, s.65). I těmto skupinám je vlastní alespoň jedna z jejich objektivních podmínek produkce, a sice nárok na podíl na **spotřebním** fondu řemeslnického mistra (GII, s.111), a potud ani oni nejsou ještě zcela odcizeni od svých objektivních podmínek výroby.

Řemeslná výroba ve středověkých ceších (i celá feudální produkce) se tímto způsobem ukazuje jako další krok na cestě od původní jednoty (produkujícího individua s objektivními podmínkami jeho produkce) směrem k plnému odcizení v kapitalismu.

6.3 [FEUDALISMUS – Města a cechy]

Jednou z podmínek, za nichž vznikly feudální produkční vztahy, byla malá hustota obyvatelstva. Kmeny, které se podílely na ukončení panství Říše římské, dobytou půdu osidlují prostřednictvím sítě vesnic, tedy způsobem přiměřeným tehdejší upadlé úrovni

produkčních sil. **Města** na těchto územích vznikají teprve s postupným vývojem, v menší míře navazují na města antická. Středověké město je svou podstatou od antického zcela odlišné. Antická společnost zná město jako polis, jako sídlo rovnoprávných zemědělců, kteří se svou rodinou a případně i otroky obdělávají půdu, jejíž vlastnictví je na jednu stranu základním předpokladem jejich členství v obci a na druhou stranu jim tato půda náleží jako jejich vlastní podmínka produkce pouze díky příslušnosti k obci. Oproti antickým městům již města ve středověku nepředstavují centra, kolem nichž se koncentruje zemědělská produkce, provozovaná jejich členy - občany vázanými zároveň svou rodovou příslušností (ať již místně, či pokrevně založenou) (GII, s.93n)

Město středověku zaujímá naopak vůči zemědělství, pozemkovému vlastnictví i celému venkovu s jeho obyvateli postoj **opozice**, ačkoli je venkovské prostředí se svými feudálními svazky v určitých aspektech pro město stále východiskem (Německá ideologie, s.63n), na němž zůstává město existenčně závislé, jak vyplývá již z faktu společenské dělby práce. Marx shrnuje vztah města a venkova ve feudální formaci takto: "*středověk (germánská doba) vychází z venkova jako sídla dějin, jejichž další vývoj pak probíhá v protikladu města a venkova*" (GII, s.92nn).

Ve středověkém městě vidí Marx vyjádření společenského rozporu, který vznikl s oddělením řemeslné výroby (spojené s obchodem) od zemědělství. Tuto první společenskou **dělbu práce** založenou na dosažení určitého stupně vývoje produkčních sil (tento stupeň však dále neupřesňuje, Německá ideologie, s.36) pak následuje druhá společenská dělba práce, kdy se - opět ve městě - odděluje od řemesla obchod. Dělba práce dále probíhá i uvnitř obou těchto osamostatněných sfér společenské činnosti, na stále specializovanější skupiny, podle povahy jejich práce.

Proces společenské dělby práce pro Marxe neznamená však pouhou specializaci, ale také vznik nových forem vlastnictví a s tím spojených nerovností a vztahů závislosti. Ukazuje se zde tak jakási daň za společenský pokrok, v podobě narůstajícího **antagonismu** mezi jedinci i mezi různými skupinami koexistujícími v rámci jedné společnosti (Bída filosofie, s.158). Město a venkov, či spíše jejich obyvatelé, se tak na základě odlišného způsobu uskutečňování své produkce rozcházejí ve svých zájmech a vytváří si různé produkční vztahy uvnitř těchto dvou prostředí i mezi nimi.

Cech, ve smyslu způsobu organizace řemeslné produkce, lze tedy, budu-li se držet Marxovy terminologie, považovat za souhrn produkčních vztahů, které se vytvořily (byly

výrobci samými vytvořeny) ve městech na základě stavu vývoje produkčních sil dosaženého v období feudální společnosti (Pozn. Co se týče evropského prostředí, na které se omezovaly i Marxovy prameny a rozbory, zánik cechů se často kryje se vznikem moderní občanské společnosti), s ohledem na celkový stav společnosti (společenské vztahy i mimo bezprostřední produkci, tedy i úroveň směnných vztahů, historicky vzniklých potřeb určujících spotřebu, politických poměrů, atd.) určující stávající podmínky produkce, z nichž musely nutně vycházet.

Feudální poddanské poměry na venkově projevující se v osobní nesvobodě, jsou pro nevolníky (Pozn. Nevolnictví a poddanství Marx nerozlišuje, a tedy i zde chápu tyto pojmy jako synonyma, neboť z hlediska Marxova výkladu se jedná pouze o dvě formy téže podstaty, tj. vztahu nadvlády a poroby) popudem k přechodu do měst, jež jim umožňují ve značné míře **svobodnější** existenci nezávislou na vůli cizí osoby (např. Manifest komunistické strany, s.429). Tato nově se formující skupina obyvatel měst, zakládajících svou obživu (tedy i celý způsob života; EFR, s.54) na specifickém způsobu produkce (Marx mluví o "*městské práci*", "*městském řemesle*" pro odlišení od méně samostatných venkovských řemesel, GII, s.122) odděleném od zemědělství, musela nalézt způsob, jak se vyrovnat s **problémy**, jejichž bohatý, leč nikoli vyčerpávající výčet Marx uvádí v Německé ideologii: "*Nutnost sdružení proti sdružené loupeživé šlechtě, potřeba společných tržnic v době, kdy průmyslník byl zároveň obchodníkem, rostoucí konkurence uprchlých nevolníků, kteří se hrnuli do vzkvétajících měst, feudální struktura celé země*" (38n). Marx tyto body dále rozvádí. Jak Marx píše, "*venkov vedl nepřetržitou válku proti městům*" (Německá ideologie, s.64, čili měšťanům - řemeslníkům neustále hrozilo přímé fyzické nebezpečí od šlechty, proti níž bylo třeba vytvořit obrannou vojenskou protiváhu, přitom však ohrožení z venkova nabývalo i ekonomickou povahu v podobě konkurujícího venkovského řemesla i dalších zájemců o život ve městě, a o práci v něm. Některé problémy tedy lze považovat za společné pro všechny městské řemeslníky, ale přitom je nutno připomenout, že řemeslníky jednotlivých specializací jsou protivníky taktéž zástupci řemesel ostatních, a zájmy různých řemesel se tedy mohou křížit. V době, kdy byl přímý výrobce zároveň prodejcem, si například (alespoň u určitých řemesel, kde nebylo možné či vhodné prodávat výrobky přímo v řemeslné dílně) výrobci téhož či příbuzného řemesla opatřují společné prostory vyhrazené pouze pro distribuci jejich zboží, a tak se objevuje potřeba společného vlastnictví přímo této skupiny výrobců, nikoli města jako celku.

Z Marxem uváděných problémů, jimž byli řemeslníci nuceni čelit, tedy vyplývají na jednu stranu **společné zájmy města proti venkovu** (později i proti obchodníkům, kteří se od řemesla oddělili), a na druhé straně partikulární **zájmy jednotlivých řemesel**.

V reakci na tuto společenskou situaci se tak začíná formovat **třída měšťanů** (základ moderní buržoazie) jako "třída proti", avšak její vznik jako třídy nemůže být zatím pro svou místní izolovanost a rozdrobenost v menších sdruženích dovršen. Dokud měšťané nedocházejí společného uvědomění, nestávají se "třídou pro" sebe, nenabývají "*třídního vědomí*", a zůstávají tak neosvobozeným „*třetím stavem*“, spojeným pouze svými privilegii. Skutečného osvobození stav měšťanů dosahuje až ve zrušení všech stavů po dlouhém procesu boje proti ostatním stavům ("*sjednocení, k němuž středověcí měšťané svými provinciálními cestami potřebovali staletí*", Manifest komunistické strany, s. 436) (Bída filosofie, Spisy 4, 195n, srov. O vymezení třídy v duchu marxovské tradice se pokusil E. P. Thompson. *The Making of the English Working Class*. Harmondsworth: Penguin Books, 1963).

Měšťané různých měst byli tedy navzájem **izolováni** lokálně (možnosti meziměstského styku v jsou v době vzniku feudální formace značně omezené) a zároveň se obyvatelé uvnitř jedné městských hradeb odlišují ve svých zájmech na základě pokračující společenské dělby práce v podobě specializace jednotlivých řemesel.

Z těchto důvodů tedy postupně vznikají v každém městě odděleně (pozn. Marxem zdůrazňovaná izolace však nebyla absolutní, podobně jako kláštery, bývala i města a cechy zakládána na základě filiačního principu, kdy byly např. zakládající listiny, statuta, či regule odvozovány od vzoru mateřského kláštera/města/cechu), **sdružení řemeslníků téže specializace**, kteří své společné zájmy integrují v určitém způsobu organizace, a vystupují tak ve feudální společnosti v podobě korporace vůči ostatním korporacím feudální společnosti, i vůči neorganizovaným jednotlivcům.

Na rozdíl od dřívějších forem společenství, vzniklých (alespoň na oko) na principu přirozenosti - většinou v podobě rodových či kmenových svazků (např. Quirité v Římě, kmeny Germánů), je cech svými členy, spojenými pouze povahou svého konkrétního způsobu produkce, chápán již více jako jejich vlastní produkt, **umělý lidský výtvor** sloužící individuálním řemeslníkům k zajištění či udržení jejich objektivních podmínek produkce.

Tito osvobození jedinci již bezprostředně nezávisí na tradičně hlavní přirozené

podmínce produkce, tedy na půdě. Hlavní podmínkou se jim stává jejich vlastní práce v její zvláštnosti, prováděná určitým nástrojem, k němuž díky své zvláštní dovednosti zaujímají individuální vlastnický vztah, a tak je vlastnictví nástroje, respektive práce, hlavní formou jejich vlastnictví (GII, s.112).

Marx tedy v cechovní organizaci spatřuje zřetelné znaky **individualismu, svobody a emancipace** od bezprostřední závislosti na půdě, přirozené pospolitosti i vůli pána, a s tím i značnou odlišnost (až protiklad) od produkce na venkově.

Jelikož však tato sdružení vznikají ve společnosti postavené na osobních, konkrétních (soukromoprávních), nikoli pouze formálních, abstraktních (veřejnoprávních) svazcích, nesou krom výše uvedených znaků inovace i znaky hlubšího **citového** spojení, které podějí s moderní občanskou společností, a tedy, v Marxově jazyce, s kapitalistickým způsobem produkce mizí. Tato "*svatozář*" se projevuje v patriarchální vazbě tovaryšů a učedníků k mistrovi, u něhož se zároveň stravují a jehož dům obývají, i ve vztahu k vlastní práci, jíž byl "*středověký řemeslník úplně pohlcen (...) měl k ní vztah dobrodušné otrocké služebnosti a byl v jejím područí mnohem víc než moderní dělník*" (Německá ideologie, s.66). Z určitých Marxových náznaků (Manifest komunistické strany, s.430) i z jeho ne zcela jednoznačných tezí o základně a nadstavbě (Pozn. Otázka vztahu základny a nadstavby se již záhy po Marxově smrti stala a zůstává výrazně sporným bodem uvnitř marxismu.) se lze také domnívat, že měla společenská pozice řemeslníka i své náboženské zdůvodnění, např. ve středověkém učení o trojím lidu, a řemeslná práce si tak uchovávala větší vážnost, než ve městech antických (Pozn. Ačkoli oproti zemědělství nebylo postavení řemesla ve středověku z hlediska křesťanství nikterak neproblematické, jak ukazuje např. Šmahel, *Člověk českého středověku*).

Přestože byly tyto korporace řemeslníků (cechy) omezeny svou působností na jedno město (a jeho bezprostřední okolí), ukazuje Marx „*sociální moc*“ (Německá ideologie, s.82), kterou tyto "*spolky*" disponují. Členové cechu (cechovní mistři, cechmistři) nabývají díky své organizovanosti vůči svým konkurentům mnohem silnější mocenskou pozici, než kdyby zůstávali neorganizováni (Německá ideologie, s.65). Dodám, že jejich postavení jakožto korporace, a potud samostatného právního subjektu, je zmocňovalo k právnímu pořízení, a cechy tak mohly vystupovat také v **politické** sféře daného města, což se jim, jak ukazuje současná historiografie, dařilo do té míry, že byly městské rady a tím i důležitá politická rozhodnutí často v rukou dominantních cechů (Ogilvie, 2014, *The Economics of Guilds*. s.170, 176; Ogilvie, *Can We Rehabilitate Guilds*, 2007, s.40).

Marx skutečnou moc cechů odvozuje zvláště z oblasti **ekonomické** (z jejich vlastnictví), přičemž nadstavba hraje pouze podpůrnou úlohu ("*vykořisťování zastřené politickými a náboženskými iluzemi*", Manifest komunistické strany, s.430). V zárodcích se zde, stejně jako u venkovské šlechty, kde jsou však nerovnosti patrnější, objevuje vykořisťování početnějších neorganizovaných skupin obyvatel (učedníci, tovaryši a později i nádeníci) méně početnou privilegovanou skupinou, jejíž moc je zaručována organizovaným sdružením.

Městská politika se stává cechmistrům především nástrojem k tomuto ekonomickému útlaku. Jak konstatuje Marx v Ke kritice Hegelovy filosofie práva, stavovská (feudální) společnost je organizována na základě **privilegií** (Ke kritice Hegelovy filosofie práva, s.344). Města a jejich sdružení obyvatelé získávají nezávislou existenci vyňatou z moci pozemkových vlastníků (venkovské šlechty) na základě listin stvrzujících jejich (stále více či méně omezenou) suverenitu jakožto výsadu. Stejně tak i dílčí složky měšťanského stavu nabývají svého společenského postavení sdružením a zajištěním určitých privilegií - "*nesčetně propůjčených a řádně nabytých svobod*" (Manifest komunistické strany, s.430). Jakožto privilegium zaručený kolektivní **monopol** cechovního zřízení omezující konkurenci (analogický s uzavřenou pozemkovou šlechtou) pro Marxe představuje středověký protiklad moderní svobody živnosti a obchodu (EFR, s.49).

Svoboda na trhu práce a neomezená konkurence, kterou si třetí stav zformovaný v jednotnou třídu vydobyl v zápase proti ostatním stavům, tak působí jako únik z feudální společnosti svázané privilegii vstříc progresivní, dynamičtější fázi vývoje umožňující nebývalý rozvoj produktivních sil. Marx však v této antitezi původní nesvobody spatřuje zároveň antitezi původní společenskosti a jednoty.

Osobní **pouta**, která člověka svazovala, mu byla zároveň spojením s ostatními lidmi, tvořila **pojivo** společnosti, nebo alespoň jejích jednotlivých složek, korporací (kromě cechů se jedná např. o vztahy v rámci šlechty, duchovenstva, univerzit).

Ukazuje se, že jakkoli Marx velebí neustálý a nevyhnutelný **pokrok produktivních sil** („Protože záleží především na tom, aby nebyly ztraceny plody civilizace, získané výrobní síly, je nutno rozbít tradiční formy, v nichž byly tyto výrobní síly vytvořeny.“, Bída filosofie, s.158), není mu vůbec lhostejný ani **stav jednotlivce**, na nějž má narůstající tempo produkce v antagonistických společnostech, a zvláště v kapitalismu neblahý dopad. Již v Ekonomicko-filosofických rukopisech z roku 1844 si spojuje to, co později nazývá „zákon klesající míry zisku“ (z průmyslového kapitálu i pozemkového vlastnictví) (Pozn. Odlišný od současného neoklasického pojetí poklesu mezní produktivity, viz Holman, Dějiny ekonomického myšlení, s.86-90) se zhoršováním životních podmínek přímých producentů, a také později (v „dospělém období“) formulovaná „pracovní teorie hodnoty“ jej dovádí k téměř důsledkům (Pozn. Mnozí kritici marxismu i někteří marxisté prokázali či uznávají neplatnost těchto ekonomických „zákonů“, viz Holman, Dějiny ekonomického myšlení, s. 147; možná proto se např. zástupci tzv. Frankfurtské školy zaměřili spíše na subtilnější důsledky kapitalismu, než přímé „zbídačování proletariátu“). Proto Marx kapitalistickou antitezi primitivní nerozlišené jednoty doplňuje ještě o více či méně **utopickou syntézu společenského pokroku a blaha jedince**, která spojuje produktivní jednotu společnosti, s možností individuální seberealizace.

Vidina budoucí koexistence obou Marxových ideálů (ačkoli on by je za ideály jistě neoznačil, (srov. Německá ideologie, s.49) umožněné sjednocením jejich dosavadního rozporu může být důvodem, proč u předkapitalistických společenských ekonomických formací, a tedy i cechů, poukazuje na jejich **nedostatky**.

V ostrých kritikách konkurenčních socialistických koncepcí a jejich představitelů (výrazně zejména Bída filosofie, Manifest komunistické strany, Kritika gothajského programu) tak odmítá navrhované návraty k cechovnímu zřízení jako „konservativní“, jako

„reakci“ (Bída filosofie, s.158, 185), „revisionářství“ (Manifest komunistické strany, s.459), „zpátečnictví“, či „maloměšťáckou sentimentalitu“. Odůvodněním toho, proč nelze „otočit kolo dějin zpět“ (Manifest komunistické strany, s.437) se v objektivní rovině stává teze o nezvratném vývoji produkčních sil kapitalismu (za podmínky existence velkého průmyslu a univerzálních styků, které přinesl globální trh, Německá ideologie, s.67n). V subjektivní rovině je to je historicky dosažená úroveň rozvoje lidských bytostných sil, smyslů a potřeb, které by dřívější způsoby produkce nebyly schopny realizovat a uspokojit, natož pak rozvíjet (EFR, s.75n, 83-85).

Obě roviny omezenosti, prekapitalistických produkčních způsobů, subjektivní i objektivní, jsou samozřejmě těsně provázané. Marx ukazuje, že celek všech jedinců může skutečně dostát své lidské podstaty teprve ve společnosti, která rozvinula své produkční síly v míře umožňující univerzální propojení jednotlivých producentů, všestranný rozvoj každého z nich bez omezení na jedinou sféru produkce, a nakonec i čím dál větší svobodu od přírodní nutnosti (Kapitál III/2, s. 368).

Takovýto, řekněme, spíše **kritický** pohled na cechy (i všechny prekapitalistické společenské ekonomické formace, dokonce včetně primitivního komunismu) zaznívá většinou na místech, kde je pojednávána ona budoucí fáze dějinného vývoje, která má podle Marxe přijít po revolučním svržení stávající kapitalistické formace, tedy beztržní stav společnosti bez soukromého vlastnictví, který označuje jako komunismus či socialismus.

Druhou pozici, do níž se vůči cechům Marx staví, by bylo možné s jistou nadsázkou popsat jako **sentimentální**, a objevuje se pochopitelně zvláště v těch pasážích, které jsou soustředěny na negativní aspekty produkce v kapitalismu. Cechovní zřízení je na takových místech označováno jako „důstojné“ či „vážené“ (GII, s.93), práce v něm má částečně charakter „umění“, vyžaduje „zručnost“ (GII, s.113), panují zde „patriarchální, idylické poměry“ (Manifest komunistické strany, s.430).

6.4 [DVOJAKÉ HODNOCENÍ CECHOVNÍHO ZŘÍZENÍ]

Různé stránky cechovní organizace produkce jsem již představil, nebo alespoň naznačil výše v jejich vývojových souvislostech a v celkovém kontextu feudalismu, od kterých cechy dle mého názoru nelze oddělovat jinak, než za cenu ztráty oné „souvislost[i] pohybu“ (EFR, s.49), kterou by podle Marxe měla skutečná věda za pomoci historické metody zachytit (Německá ideologie, s.32, 41). Zde se tedy pokusím částečně shrnout

doplnit svůj předchozí výklad tím, že vyzdvihnu problémy, které považuji v Marxově pojetí cechů za nejpodstatnější. Bude se jednat o dělbu práce, produktivitu, vnitřní i vnější antagonismy, vlastnictví a odcizení, a jejich sekundární projevy.

Jak jsem ukázal na vývoji feudální výroby, cechy vznikají v dlouhém (Pozn. „*V Německu bylo třeba celých tří století, aby se uskutečnila první velká dělba práce, oddělení města od venkova.*“, *Bída filosofie*, s.162) procesu první společenské dělby práce, kdy se od zemědělství odděluje řemeslná výroba. Řemeslo se proti zemědělskému venkovu konstituuje ve městech jako **autonomní** oblast výroby, osvobozená od moci pozemkové šlechty. Jako při každé společenské dělbě práce i zde vzniká mezi složkami společnosti rozlišenými na základě různého způsobu produkce protiklad zájmů, a obyvatelé města jsou nuceni k tomu, aby se organizovali podobným způsobem jako jejich venkovská opozice, a uchránili tak nově nabyté svobody (*Německá ideologie*, s.36)

Potud zůstává měšťanský stav jednotný, avšak dělba práce pokračuje dál a řemeslníci se začínají rozlišovat podle určitého způsobu práce do jednotlivých cechů sdružujících řemeslníky stejného či podobného odvětví. Každý cech je tedy sjednocen určitým způsobem práce svých členů - cechmistrů, a tím i shodou zájmů mezi jednotlivými členy a zároveň **protikladem** proti zájmům mistrů jiného řemesla. Důležitou podmínkou jednoty je v Marxově výkladu zároveň to, že dělba práce zůstává v této relativně nerozvinuté podobě vně jednotlivých dílen (každý v cechovní dílně je schopen zhotovit celý produkt), čímž se odlišuje od manufaktury i moderní továrny, v nichž dochází k „rozkouskování“ výrobního procesu mezi pracovníky. Zrovna tak zůstává cechovní dělba práce i vně jednotlivých řemesel (tj. co cech, to zvláštní produkt) a nedochází ani k rozdělení řemesel mezi různá města (v podmínkách omezeného meziměstského styku musela města zůstat soběstačná).

Omezená dělba práce v cechu tedy brání nárůstu produktivity, kterou Marx manufaktuře a továrně přičítá, a v důsledku narůstající specializace též narůstá „odbornický idiotismus“ (*Bída filosofie*, s.173). Ve srovnání s kapitalismem, kde je činnost individua pomocí strojů co možná nejvíce zjednodušena (což Marx hodnotí pozitivně), ovšem cechovní produkce umožňuje jedinci plnější realizaci díky jeho účasti na celém procesu produkce. I tato realizace se však s rozvojem kapitalismu, který vytvořil „potřebu universálnosti“, ukazuje jako nedostatečná. Řešení tohoto rozporu má přinést komunismus,

ale konkrétní postup, jak lze produktivitu továren spojit se seberealizací jednotlivce) Marx nepředkládá (Pozn. Marx sice cituje řešení André Ureho, založené na „*systému rovnoměrného rozdělení prací*“, kde dělník „*přechází od stroje ke stroji*“; ale nijak se k němu nevyjadřuje) (Bída filosofie, s.170n).

Pro cech samotný, posuzovaný z perspektivy doby jeho vzniku (tj. daného vývoje produkčních sil a potřeb), představuje omezenost dělby práce spíše faktor **integrace**, zamezující rozporu zájmů uvnitř dílny i uvnitř cechu. Učedníci a tovaryši produkují stejně jako jejich mistr, který je jim v tomto smyslu roven, a i jeho moc působí spíše otcovským osobním dojmem, vychází z jeho osoby, jeho mistrovství, nikoli z nějakého vnějšího, nahodilého, věcného předpokladu (kapitálu, dělby práce). Zájem učedníků i tovaryšů, kteří jsou zároveň budoucími mistry, je tedy zájmem o tutéž práci, na které záleží mistrovi (jejich řemeslo je stejně tak jejich, jako je mistrovo). Společný zájem mistrů jednoho řemesla Marx situuje opět do oblasti ekonomické, a to do oblasti vlastnických vztahů (které Marx řadí k celku vztahů produkčních), jejichž podoba je rovněž určena společenskou dělbou práce. Tímto se od dělby práce dostávám k jedinci a jeho **vlastnictví**, jakožto určité historicky vzniklé formě vztahu k podmínkám produkce.

V tomto zvláštním typu vlastnického vztahu, který se vyvinul na základě první společenské dělby práce, právě tkví **specifický typ existence**, jímž se středověký městský řemeslník liší od producentů minulých společenských ekonomických formací a v němž přitom dosud není námezdním dělníkem, který přichází s kapitalismem.

Jak jsem se pokusil ukázat v části o společenských ekonomických formacích vzniklých na základě původní jednoty s objektivními podmínkami produkce, vlastnictví pro Marxe naprosto nevyjadřuje pouhou bezprostřední držbu, jak by se jevílo v moderním soukromého vlastnictví, ale jedná se o poznání předmětu vlastnictví jako jsoucího pro člověka, jeho účelné podřízení lidské autonomní činnosti, v níž se člověk stává člověkem, osvojuje si svou rodovou podstatu. Tento činný předmětný vztah pak může nabývat různých podob, ať již bezprostředně smyslového či teoretického osvojování (EFR, s.77-83).

Osvobození řemeslníka od pudy pro něj znamenalo přerušení přímého vlastnického poměru k původní přirozené podmínce produkce, ve feudalismu však nevedlo k vytvoření svobodné námezdní práce, zcela odloučené od podmínek její realizace, nýbrž ke vzniku modifikované formy vlastnictví, která je sice z onoho přirozeného vztahu odvozena, ale

vlastníkům se již jeví jako na přírodě nezávislá. Vlastnictví se zde vztahuje na určitý **nástroj** umožňující, ve spojení s potřebnou dovedností, specifický **způsob práce**, spjatý s konkrétním řemeslem. Přímý výrobce je zde zároveň vlastníkem (GII, s.113), jemuž dosud nejsou jeho objektivní podmínky produkce odcizeny, naopak si je ve své produkci osvojuje, ovládá je na základě své svobodné vůle, bez vnějšího vynucení.

Vztah pracujícího vlastníka k nástroji se zásadním způsobem liší od vztahu (pouhého) dělníka ke stroji, v němž se role do značné míry obrací (Pozn. Marxovo pojetí vztahu člověka a stroje je rozvedeno do závažných důsledků pro lidské bytí v Novák, 2009). Nástroj byl prostředkem lidského účelu, byl vůči aktivnímu člověku pouze osvojeným pasivním mediem umožňujícím účinnější osvojování přírody, byl tu pro člověka, zatímco stroj se stává naopak cizí mocí nad člověkem, jenž „se stává pouhým příslušenstvím stroje“ (Manifest komunistické strany, s.434), je tu pro stroj, tj. pro jeho vlastníka (EFR, 14, Dalo by se i říci, že průmyslové stroje personifikují do jisté míry vlastníka, a tak je proti nim také obraceno násilí dělníků (srov. Manifest komunistické strany, s.435). Jeho využívání na rozdíl práce u stroje zároveň vyžadovalo specifickou dovednost, zručnost, kterou při práci s ním člověk rozvíjel, a tak svou činností osvědčoval a zušlechťoval nekonečné fyzické i bytostné síly, jež Marx člověku přičítá (EFR, 54).

Ač tedy klade práce cechovního řemeslníka vyšší nároky a dosahuje relativně nízké produktivity, opět se ukazuje jako mnohem více lidská, naplňující a autonomní, než práce v kapitalismu.

Podobně jako vlastnictví půdy pro antického občana, znamená pro řemeslníka vlastnictví nástroje rovněž podmínku příslušnosti ke společenství. Cechmistrem, **členem cechu** se člověk stává na základě vlastnictví nástroje, ale opět je třeba připomenout, že vlastnictvím v plném významu, tj. plného osvojení nástroje vlastní zručností, mistrovstvím. (výroba „*mistrovského kousku*“ (Bída filosofie, s.173), jako osvědčení, zpředmětnění dovednosti bylo podmínkou toho, aby se z tovaryše mohl stát mistr). Důsledkem toho, že je nástroj (podmínka členství v cechu) vnímán jako vytvořený, je i toto společenství vnímáno jako vytvořené, nikoli přírodní (GII, s.113). Cech sám je tedy **produktem člověka**.

Je tedy možné říci, že pokud člověk zůstává oním pracujícím vlastníkem, jeví se mu cech jako jeho vlastní, jako lidský produkt, který není cizí mocí, nýbrž **plánovitou organizací**, kterou ovládá. Cech přitom neovládá jediný monopolista, ale rovnoprávné

společenství individuálních pracujících vlastníků (svého nástroje, umu a práce), pro něž je cech, řemeslo a tedy i produkce jejich společným vlastnictvím.

Naproti tomu ve svobodném trhu, ve svobodě konkurence, osvobozeném kapitálu a jejich důsledcích člověk (a to jak dělník, tak kapitalista) naopak nespatřuje lidský produkt, ale něco **cizího**, něco nad čím nemá kontrolu, co jej naopak ovládá a činí jej ve skutečnosti nesvobodným (Pozn. Elster v otázce svobodného trhu rozlišuje mezi svobodou k jednání, a svobodou ve smyslu ovládání následků tohoto jednání. Marx si podle něj správně všiml toho, co ekonomie nazývá Věžňovo dilema. Aby lidé ovládli následky svého jednání, musejí svá individuální jednání vzájemně zkoordinovat. Elster, s.52n)

7

8 Závěr

Cílem mé práce bylo posoudit, jaké je pojetí cechovního zřízení v díle Karla Marxe. Ve své práci jsem zvolil postup od obecného ke konkrétnímu, kdy jsem nejprve popsal teoretická východiska z nichž Marx při svém líčení historických společenských ekonomických formací využíval. A s jejich pomocí jsem pak postupně směřoval samotným cechům.

Na základě své analýzy jsem došel k výrazné nejednoznačnosti Marxova stanoviska, které se odvíjí od toho, v jakém kontextu cechy Marx posuzuje. Ve srovnání s kapitalismem vystupují většinou ony kladné stránky, při srovnání s komunismem či socialismem vychází najevo omezenost a nedostatečnost. Kritické postřehy tedy střídá jaksi sentimentální postoj.

Cechy, působící oproti kapitalistické svobodě jako „okovy“, na jednu stranu dělí feudální společnost na protikladná sdružení, shromažďují a udržují moc v rukou určitých skupin, na druhou stranu však zabraňují nadvládě věcných, abstraktních, formálních vztahů nad člověkem. Individuální zájmy plodící v agregátním důsledku nahodilost jsou omezeny ve prospěch zájmu společného (leč nikoli společenského) přinášejícího naopak plánovitost. Akumulace kapitálu, konkurence i dělba práce se díky cechovním omezením nemohou zcela vymknout lidské kontrole. Moderní ekonomie by tak tento vliv cechů možná popsala jako zabraňování tržním selháním. Moc je sice na straně menšiny, ale stále zůstává mocí lidskou, nikoli věcnou.

9 Seznam použité literatury:

Primární

- Marx, K., Bída filosofie. Odpověď na Filozofii bídy pana Proudhona, In Marx, K., Engels, B., Spisy 4, SNPL, Praha 1958.
- Marx, K., Ekonomicko-filosofické rukopisy z roku 1844, přel. J. a J. Peškovi SNPL, Praha 1978.
- Marx, K., Engels, B., Manifest Komunistické strany, In Marx, K., Engels, B., Spisy 4, SNPL, Praha 1958.
- Marx, K., Kapitál I. Kritika politické ekonomie, SNPL, Praha 1953.
- Marx, K., Kapitál II. Kritika politické ekonomie, SNPL, Praha 1954.
- Marx, K., Kapitál III/2. Kritika politické ekonomie, SNPL, Praha 1956.
- Marx, K., Ke kritice politické ekonomie, SNPL, Praha 1953.
- Marx, K., Námezdní práce a kapitál In Marx, K., Engels, B., Spisy 6, SNPL, Praha 1958.
- Marx, K., Německá ideologie, In Marx, K., Engels, B., Spisy 3, SNPL, Praha 1958.
- Marx, K., Rukopisy „Grundrisse“ I, Svoboda, Praha 1971.
- Marx, K., Rukopisy „Grundrisse“ II, Svoboda, Praha 1974.
- Marx, K., Rukopisy „Grundrisse“ III, Svoboda, Praha 1977.
- Marx, K., These o Feuerbachovi. In Marx, K., Engels, B., Spisy 3, SNPL, Praha 1958.
- Marx, K., Úvod ke kritice Hegelovy filosofie práva, In Marx, K., Engels, B., Spisy 1, SNPL, Praha 1956.

Sekundární

- Elster, Jon, An Introduction to Karl Marx, Cambridge University Press, New York 1986.
- Fromm, E., Obraz člověka u Marxe, L.Marek, Brno 2004.
- Novák, A., Marxovo pojetí mašinerie, *E-logos*, roč.2009, č.16, VŠE, Praha 2009.
- Sobotka, M., Člověk a práce v německé klasické filosofii. Svoboda, Praha 1964.

10 SEZNAM ZKRATEK

EFR - Ekonomicko-filosofické rukopisy z roku 1844

GI - Grundrisse I

GII - Grundrisse II

GII - Grundrisse II